

La Torre de Can Gelmà o Jalmar Tordera / Fogars de la Selva

Estat de la qüestió (1999-2015)¹

JOAN BOU I ILLA, JOAN BOU I PLA, JAUME VELLVEHÍ I ALTIMIRA

Grup d'Història del Casal de Mataró

Introducció

L'any 1999 es van celebrar a Mataró les Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme, organitzades pel Grup d'Història del Casal i dedicades en aquella ocasió a l'arquitectura militar. En aquelles Jornades vam presentar una comunicació, donant notícia de la Torre de Can Jalmar.² Si bé en aquell moment ja ens fèiem ressò de la necessitat d'una intervenció arqueològica que pogués precisar el context fundacional de la construcció, quinze anys després aquesta no s'ha produït.

Ens cal fer dues precisions prèvies. La primera és amb relació al nom. Al llarg dels segles apareix a la documentació amb formes diverses: la més tradicional i popular avui, Jalmar, Jaumar o Gelmar, per bé que la forma lingüísticament correcta seria Gelmà. Per aquesta raó sempre que ens hi referirem en present ho farem amb la forma normativa i quan ens hi referirem amb relació al passat respectarem la forma emprada en la

¹ Hem d'agrair als amics Jesús Rodríguez i Sergi Alcalde els seus comentaris i valuoses aportacions i que ens acompanyaren en una de les diverses visites a la torre, així com els de l'Alejandro Martínez.

² VELLVEHÍ i ALTIMIRA, Jaume (2000). «Notícia d'una fortificació inèdita: Can Jalmar o Gelmar. Tordera (Maresme).» A *L'arquitectura militar medieval. Actes de les Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*. Grup d'Història del Casal, Mataró, Mataró, pàg. 97-101.

documentació, però en qualsevol cas sempre es tractarà del mateix antropònim i/o topònim.

La segona, fa referència al terme municipal a què pertany. Històricament, ha format part de la parròquia de Sant Esteve de Tordera per bé que en la divisòria del terme municipal amb el de Fogars de la Selva. De fet actualment, la partió passa per davant de Can Gelmà on hi ha, precisament, una de les fites tal i com recull la Resolució GRI/1654/2011, de 8 de juny, per la qual es dóna publicitat a la delimitació entre els termes municipals de Fogars de la Selva i de Tordera:

«Fita 2: se situa a la casa de Can Jalmar Vell, a l'eix de la porta d'accés a la casa esmentada. La línia de terme reconeguda entre les fites primera i segona és la recta compresa entre totes dues. Les coordenades UTM ED50 31T són: X: 475352,1 i Y: 4619840,7.»

Aquesta delimitació semblaria deixar-nos en terme de Fogars la torre i en el de Tordera la masia, fet que sovint provoca una adscripció confusa per la dificultat a precisar la pertinença a un terme o un altre. Així ho veiem per exemple, en el plànol de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya on tant la torre com el mas formen part del terme de Tordera. En canvi, per a l'Ajuntament de Fogars de la Selva tot és molt més clar i forma en el seu terme municipal. És per això que segons el Nou Pla d'Ordenació Urbanística Municipal de Fogars de la Selva, revisat l'any 2012, Can Gelmà consta com a Bé Catalogat en nivell 3 Béns Culturals d'Interès Municipal (BCIM) mentre que la Torre de Can Gelmà ho és a més a més en nivell 5, com a Àrea d'expectativa arqueològica.

D'altra banda, cosa que haurien de tenir present els ajuntaments afectats, cal tenir en compte que la torre estaria protegida de facto pel Decret 22/04/1949 en tractar-se d'una fortificació defensiva i com a Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN) per la Llei del *patrimonio histórico español* de 25 de juny de 1985. Per la qual cosa i com recull el Decret «*Artículo segundo - Los Ayuntamientos en cuyo término municipal se conserven estos edificios son responsables de todo daño que pudiera sobrevenirles.*»

La Torre de Can Gelmà

Trobarem la torre dalt d'un petit turó de 50 m d'alçada a uns centenars de metres de la masia de Can Gelmà i oculta enmig de la boscúria. Aquest

turó fou seccionat en construir-se la línia ferroviària i va quedar en un costat de la línia el mas i en l'altre el bosc i la torre. Tradicionalment, s'ha identificat la torre amb el nom de la casa: Can Gelmà de la Torre, per bé que, com veurem, la singularitat de la torre no es reflecteix en la documentació. Cal no confondre la construcció en qüestió, ja que la masia havia tingut una torre del segle XVI adossada, de la qual actualment encara es conserven vestigis. D'altra banda, algun testimoni oral del veïnat ens ha identificat la torre amb el topònim *La Torre dels moros* dissociant-la de la masia, tot recordant aquest indret en la seva infància, que ja estava en el mateix estat de ruïna actual.

A més a més, si imaginem l'emplaçament estratègic de la torre dalt d'un turó erm, sense bosc ni brolla, i ens atenem a l'alçada que s'endevina de la construcció, més de 8 metres, l'edifici devia ser impressionant i amb prou personalitat com per desvincular el nom del de la masia.

L'entorn que emmarca l'emplaçament de la torre és força significatiu per la visibilitat sobre el territori. El petit promontori on s'aixeca està situat en una torta de la Tordera, que circula al seu peu i des de dalt es controla visualment el territori en unes distàncies considerables. També es controla el pas natural del riu conegut des de l'edat mitjana amb el nom de Pas de la Fontanella (*Passum de Fontanelle*, el 1276) que comunicava el Pla d'Anyells o de la Júlia amb Riutort i cap a Massanet, en el lloc de La Rocassa, que està ben a prop. Visualment, s'enllaça amb el Castell de Palafolls i el de Blanes i, gràcies a l'alçada de la construcció, es controlava la plana que mena cap a Hostalric i, cap al nord, la zona baixa, l'antic estany dessecat de Riutort. Tota aquesta zona, als segles XIII-XIV, era coneguda com a Vilar Llobet, una àrea de poblament dispers que pertanyia a la canongia agustina de Santa Maria de Roca Rossa.³ Així, doncs, el caràcter militar de la construcció queda reforçat pel seu emplaçament estratègic.

Es fa difícil saber l'origen d'aquesta fortificació, perquè no ens consta a la documentació fins a dates molt avançades respecte a la datació de les restes conservades. Si per esbrinar-ne el passat seguim la vinculació tradicional de la torre amb el mas Gelmà, hi ha també certes incògnites amb relació al nom del mas, ja que apareix vinculat als cognoms Barceló i Jalmar. Tant l'un com l'altre es documenten en terme de Tordera de ben antic: consta el cognom Jalmar en un document del segle XIII conservat a

³ BOU i ILLA, Joan - VELLVEHÍ i ALTIMIRA, Jaume (2010). *Del romànic al gòtic. El monestir de Santa Maria de Roca Rossa. Tordera-El Maresme*. Grup d'Història del Casal. Mataró.

l'arxiu Can Serra del Massans⁴ i, amb més freqüència, al segle XIV indistintament amb les formes Gelmar i Jalmar. També trobem el cognom l'any 1371 a la parròquia de Sant Llorenç de Maçanet, on Ramon Jalmar⁵ actuava com a oficial executor de la cort, executant els embargaments i les penes a què eren condemnats els reus. Per la seva banda, el cognom Barceló, en aquest cas Barceló de Riutort, consta el 1257 en l'establiment de diverses propietats al Pla d'Anyells prop de l'estany, atorgat per Arnau, prior de Roca Rossa,⁶ i novament als segles XIV i XV.⁷

Ara bé, la vinculació d'algun d'aquests noms amb la torre, no la podem documentar fins a principis del segle XVI, quan el 1514 consta Miquel Barceló de la Torre en el bateig de la seva filla Elisabeth.⁸ Poc després, Francí Jalmar es casarà amb la pubilla del mas Barceló i constarà en el fogatge de 1553 com a *Francí Jalmar alias Barçelo*. El 1613, el propietari del mas Barceló de la Torre era Antoni Jalmar que era casat amb Magdalena.⁹ I al segle XVIII ja consta un mas Jalmar Barceló al mateix veïnat.

En un document, de l'any 1600, de venda d'un censal mort atorgada per Antoni Jalmar Barceló, negociant de la parròquia de Sant Esteve de Tordera i senyor útil i propietari del mas Barceló de la Torre, a favor del prevere Bernat Pou, rector de Sant Cebrià de Fogars, es posa com a garantia, dues quintanes de terra del mas. Aquestes quintanes limiten *ab oriente partim cum quadam fexia terra mea dicti mansi mei Barcelo vocata la Torra alodio prioratus monasterii de Rupperussa*.¹⁰ És a dir, en aquests moments la torre probablement ja està en ruïna i ha esdevingut una simple peça de conreu que encara era alou de la llavors ja extingida canongia de Santa Maria de Roca Rossa i propietat del recent creat bisbat de Solsona. Resulta

⁴ ROMAGUERA, Jordi – TORRELLAS, M. Mercè – VIÑOLAS, Josep (2008). *Estudi dels cognoms torderencs (s. XI al XVIII) i evolució de la població a Tordera*. Ajuntament de Tordera, Tordera pàg. 46.

⁵ PONS i GURI, J.M. (1984). *Inventari dels pergamins de l'Arxiu Històric Fidel Fita d'Arenys de Mar*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, pàg. 172.

⁶ PONS i GURI, J.M. (1984b). *El cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*, Fundació Noguera, Barcelona.

⁷ El cognom Barceló consta documentalment el 1379 i en el fogatge de 1497 s'esmenta amb la forma *En Barçelo*. Vegeu: Romaguera – Torrellas – Viñolas (2008) p. 249 i també IGLÉSIES FORT, Josep (1991). *El fogatge de 1497*, Fundació Salvador Vives Casajoana, Barcelona.

⁸ ROMAGUERA – TORRELLAS – VIÑOLAS (2008) pàg. 249.

⁹ ROMAGUERA – TORRELLAS – VIÑOLAS (2008) pàg. 171.

¹⁰ Biblioteca Nacional de Catalunya, Pergamins: pergami 483 Reg. 21699 15 juliol 1600. Còpia digital facilitada per Sergi Alcalde.

interessant veure com la singularitat de la construcció, ja en desús, ha generat un topònim: la Torre.

Potser, però, com a nova hipòtesi de treball, ens caldrà desvincular l'origen de la torre del mas Barceló/Gelmà al qual sempre l'hem associat. Per la documentació, sabem que aquesta zona era coneguda com a Riutort, nom de l'estany i, com ja hem dit abans, era una àrea de poblament dispers anomenada Vilar Llobet on als segles XIII-XIV hi ha documentats, per exemple el mas Riutort, el mas Barceló, el mas Pujols, el mas Vilar Llobet o també una cabana del monestir de Roca Rossa. El 1234, ens consta un *podio de Vilarlobeti*,¹¹ que podria correspondre al turó on s'aixeca la torre i que, com el mateix mas Vilar Llobet, pertanyia a Roca Rossa. El document de donació d'aquest mas¹² s'encapçala amb l'epígraf *Instrumentum donacionis jouarie de Vilar Lobet*. És a dir, una propietat compartida que amb el temps donaria nom, primer al molí de la Júlia, que tenia la resclosa en el lloc de La Rocassa i després al pla conegut fins llavors com a Pla d'Anyells. Dit d'una altra manera, i sense poder precisar més, la toponímia medieval ens situa en aquesta zona el mas Vilar Llobet i la Torre.

L'arquitectura

La construcció té una planta pràcticament quadrada amb unes mides de 19 x 19,55 m i 1,20 m d'amplada de mur. Els llenços es conserven irregularment i el del costat de llevant, el de major alçària, supera els 8 m. El perímetre es conserva quasi totalment en els costats nord i est, parcialment en el sud, i només part dels angles en l'oest, malgrat que s'endevina l'existència de restes del mur sota la runa i la vegetació. Aquest costat aixeca la paret aprofitant el desnivell vertical ocasionat per un torrent, fet que el feia inexpugnable i amb un control privilegiat sobre la plana i el riu. El llenç de llevant també s'aixeca aprofitant el lleuger desnivell provocat per un talús natural.

El primer nivell constructiu: Correspon al primer nivell del mur fet amb un aparell de pedres irregulars i de mida variable, desbastades i disposades en filades que intenten ser horitzontals i lligades amb morter de calç. Des de l'interior, on l'amuntegament de runa és menor, el mur té una alçària de 2,30 m i és constant en tot el perímetre, excepte en els angles on només se'n conserven les primeres filades. En aquest nivell, els murs presenten

¹¹ PONS (1984b). 25 febrer 1234 pàg. 192.

¹² PONS (1984b). 26 gener 1252, pàg. 203.

espitlleres, visibles des de l'interior i també des de l'exterior en els costats nord i sud.

El recinte devia tenir nou espitlleres a cada llenç, conservades en els murs nord i est, però només quatre en el fragment del mur sud. Les espitlleres estan separades irregularment per uns 2 m, com a distància més constant i tenen unes mides de 70 cm d'alçada i 5 cm d'amplada, en l'exterior i uns 30 cm, en l'interior. Són construïdes amb carreus de pedra, regulars a l'interior i no tant a l'exterior. Les espitlleres estan orientades des del centre del llenç cap a l'angle més proper.

El fet que hi hagués una espitllera a cada costat dels angles ha provocat l'enderroc de les cantonades per esdevenir la part més fràgil de l'estructura. D'altra banda, l'enderroc parcial del mur sud, podria correspondre al fet que en aquest lloc s'hi localitzés l'accés a l'edifici, cosa que sense una intervenció arqueològica, difícilment es pot constatar.

El segon nivell constructiu: Damunt del mur de pedra de 2,30 m s'aixeca una paret de tàpia, que només s'ha conservat, força erosionada, en el costat de llevant i arriba fins a una alçada aproximada d'uns 6 m. Immediatament després de començar la paret de tàpia, apareixen en la part interior del recinte encaixos per a bastides o potser per a bigues. Aproximadament un metre i mig per damunt del mur de pedra, observem quatre obertures, probablement espitlleres, distribuïdes regularment i, com les del primer nivell, estan orientades cap a un costat o l'altre. És probable que es repetissin en els altres llenços.

Altres elements: En el seu moment ja vam localitzar un pou circular de 1,40 m de diàmetre amb la paret feta de pedres regulars i impermeabilitzada. El pou està situat a l'interior de l'estructura en el costat de ponent i a 7,30 m del mur nord.

Datació

Si bé no hem trobat cap referència documental que ens situï l'origen de la construcció més enllà de la seva associació a la del mas a principis del segle XVI, l'anàlisi de les restes conservades ens situa en un context més reculat. La tipologia de les espitlleres de la torre correspon a l'alta edat mitjana a cavall dels segles XII-XIII. Trobaríem nombrosos paral·lels, com per exemple a Castellterçol, al Vallès Oriental (murs de considerable llargària amb nombroses espitlleres de 60 cm d'alçada); o la Torre de l'Esparra a la comarca de la Selva, una casa forta datada als segles XII-XIII,

amb uns murs de 2,50 m amb disset espitlleres a peu pla i de 85 cm d'alçada i una obertura interior de 35 cm, i la Torre de Grions, també a la Selva, amb una renglera d'espitlleres a tocar de terra. O en el mateix Maresme, el Castell de Dosrius amb espitlleres a dos nivells i amb una alçada de 50 cm, una obertura exterior de 5 cm i la interior de 25cm.

A banda de les espitlleres, l'aparell constructiu emprat en els murs, malgrat que podria atribuir-se a qualsevol època, també coincideix amb l'emprat en moltes construccions medievals. L'aspecte més sorprenent d'aquest edifici és la paret de tàpia. Per tal de situar-lo en un context medieval hem trobat paral·lels que ho justificarien. Si bé és cert que molts edificis construïts amb tàpia durant l'alta edat mitjana s'han conservat a la Catalunya Nova i en un context andalusí, com ara la Casa Forta de Santa Cristina, al Baix Penedès (planta quadrada de 4,40 m, 70 cm gruix de la paret, 1 m d'alçada de mur de base, espitlleres arran de terra i datada al segle X en època andalusí, però també datada per altres autors en els segles XII-XIII); la Torre d'en Viola, també al Baix Penedès i amb característiques similars a l'anterior; la Torrota de Cal Pasteres i la de Cal Pinya, també al Penedès i datades en època andalusí al segle IX, i, també en època baixmedieval (segles XIII-XIV); el Castell de Banyoles, a la Ribera d'Ebre; la Torre del Pilaret de Santa Quitèria, al Baix Cinca, o el Castell d'Alguaire, al Segrià; però també n'hem trobat indicis en zones properes al Maresme, com ara la Torrota de Catafau a Castellà del Vallès, on s'apunta la possibilitat de l'ús de la paret de tàpia i que és datada entre els segles XI-XII.

Un altre aspecte a destacar és la grandària de l'edifici. També tenim mostres d'edificis d'aquestes proporcions en època medieval. Així, tenim el Castell de Montmany, al Vallès Oriental, de planta quadrada de 15,15 m x 16,10 m, mur de 1 m de gruix, i dotze espitlleres de 55 cm d'alçada i 20 cm d'amplada interior, en tan sols el pany est, si bé s'han conservat restes d'estructures tant interiors com exteriors i que s'ha datat en els segles XI-XII; la mateixa Torrota de Catafau abans esmentada, de planta quadrada amb 19 m de costat i 80 cm de gruix del mur, o, finalment, la Torre d'en Pega a Riells, a la Selva que presenta uns paral·lelismes força coincidents: planta quadrada de 19 m de costat i 1,05 m d'amplada de mur, amb espitlleres de 80 cm d'alçada per 40 d'amplada i separades entre elles per 1,25 m i que només en un costat n'hem comptat nou al nivell inferior i que ha estat datada entre els segles XII-XIII.

Procés de degradació 1999-2015

El 1999, en el marc de les Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme que organitzàrem el Grup d'Història del Casal, es van redactar unes conclusions de les Jornades que foren trameses als ajuntaments de la comarca, amb les quals se sol·licitaven mesures de protecció i foment de la recerca de l'arquitectura militar del seu terme. L'Ajuntament de Fogars, uns mesos després, va interessar-se per la Torre de Can Gelmà i procedí a fer una neteja de les restes, tot desbrollant-les. Aquella actuació va permetre posar a la vista les estructures amb molta més fiabilitat i d'aquí la major precisió del present treball respecte a la comunicació del 1999.

També des del punt de vista divulgatiu s'ha progressat gràcies a l'interès desvetllat en alguns torderencs, que han promogut caminades per la zona que han incorporat la torre.

Malauradament, una mesura tan senzilla com situar un rètol explicatiu d'allò que tenim al davant i que hem de respectar i preservar no s'ha fet.

Però la part més negativa és el pas del temps sense una intervenció de consolidació i protecció de les estructures. La progressiva erosió de la paret de tàpia, el deteriorament, exprés o no, d'alguna de les espitlleres (en el llenç sud, especialment) d'on s'ha malmès o sostret alguna de les pedres que la conformaven gairebé desfigurant-les, o el descalçament dels murs provocat per les arrels dels arbres que hi creixen, només són l'exemple de la degradació creixent.

Encara caldria afegir la sospita de l'acció de furtius que haurien excavat el pou, fins a 3 m de fondària! I no conformes amb l'excavació, van deixar el pou descobert i sense assenyalar amb el perill que comporta.

Conclusió

Ens trobem amb un espectacular vestigi d'arquitectura defensiva medieval dels segles XII-XIII amb unes característiques constructives que la fan singular i inèdita. En la conjuntura econòmica actual difícilment podem esperar grans actuacions però, ni que sigui provisionalment, cal una actuació per evitar la seva degradació definitiva.

Característiques dels murs espitllerats

LLOC	NOMBRE D'ESPLITLLERES*				MIDES DE LES ESPITLLERES		MIDES DELS MURS**		PLANTA	DATAció
	Nord	Sud	Est	Oest	Exterior	Interior	Alçada	Llargària i gruix		
Can Gelrà (Tordera)	9	4	9	1	70 X 5 cm	70 X 30 cm	8,30 m	19 / 1,20 m	19 x 19,55 m	segles XII-XIII
Torre de l'Esparra (La Selva)	17				85 cm	85 x 35 cm	10 m	/ 2,10 m	8,9 x 8,9 x 11,45 x 10,35 m	segles XII-XIII
Torre d'en Pega (Riells de la Selva)	9				80 cm	80 x 40 cm	6 m	/ 1,05 m	19 x 19 m	segles XII-XIII
Castell de Montmany (Vallès Or.)		12	11		55 cm	55 x 20 cm		/ 1 m	15 x 16 m	segles XI-XII
Torrota de Catafau (Castellar del Vallès)								19 / 0,80 m	19 x 19 m	segles XI-XII
Castell de Dosrius (Maresme)					50 x 5 cm	50 x 25 cm				
Castellterçol (Vallès Or.)					60 cm					

* Espitlleres conservades totalment o parcialment en un mateix nivell
 ** Mides màximes dels murs conservats

Espitllera del costat sud malmesa per degradació recent. El forat del costat delata l'extracció d'una pedra.

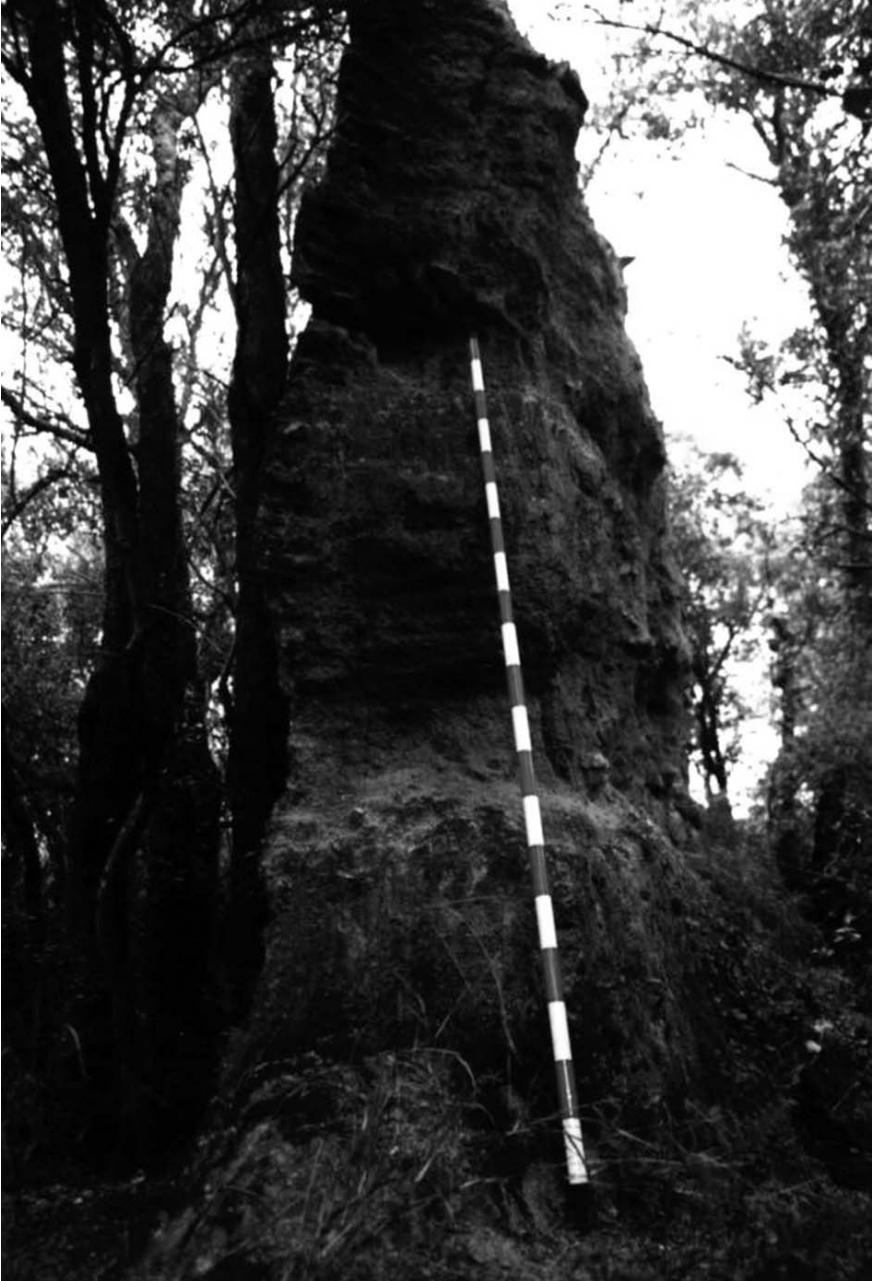
Mur de llevant amb el nivell de mur de pedra i el de tàpia.

Costat nord des de l'interior.

Espitllera del costat sud el 1998.

Mur de tàpia del costat de llevant.